

SOVIETŲ SAJUNGOS PAVELDAS – POKYČIŲ BEIEŠKANT¹

Paprastai nagrinėjant pastarųjų kelių dešimtmečių pokyčius Rytų ir Vidurio Europoje linkstama remtis tarptautinių organizacijų vertinimais ir Vakarų mokslininkų darbais. Tačiau ne mažiau įdomu ir naudinga pažvelgti, kaip situaciją interpretuoja ir kokias išvadas daro Rusijos mokslininkai. Tuo labiau kad daugelis problemų, kurios stabdo mūsų šalies pažangą, gali būti kildinamos iš Sovietų Sąjungos patirties, ir kai kuriose kitose šalyse minėtos problemos yra kur kas didesnio ir pavojingesnio masto. Tad viena iš galimybių šiame kontekste – 2012 m. išleista J. Meleškinos monografija apie naujų valstybių formavimąsi Rytų Europoje.

Pirmiausia reikia pripažinti, kad bent jau Lietuvos atveju istorijos faktai išdėstyti santykinai korektiškai ir sukuria pakankamą pagrindą objektyviam tyrimui. Žinoma, gaila, kad tyrimas apima tik tris Baltijos valstybes, Baltarusiją, Moldovos Respubliką ir Ukrainą. Matyt, iškeltoms hipotezėms patikimumo ir gal naujų išvalgų suteiktų Suomijos ir Lenkijos įtraukimas į tyrimą, tai leistų parodyti kur kas platesnį istorinį kontekstą, susijusį su carinės Rusijos imperija. Taip pat pati autorė bando paaiškinti, kodėl į palyginimą nebuvo įtraukta Rusija, kuri yra buvusios imperijos centras su visomis iš to kylančiomis problemomis.

---

¹ Мелешкина Е. Ю., *Формирование новых государств в Восточной Европе*: Монография, Москва: ИНИОН РАН, 2012.

Pirmiausia būtina trumpai paaiškinti monografijoje naudojamas teorines prielaidas. Autorė remiasi valstybės pajėgumo (angl. *state-ness*) (S. Bartolini, J. P. Nettle, Ch. Tilly), valstybės statuso (angl. *statehood*) (vidinio ir išorinio pripažinimo) ir politinės struktūros institutų koncepcijomis. Savo tyrime ji bando kvantifikuoti valstybės pajėgumą, laikydama, kad tai iš esmės apima viešųjų išteklių perskirstymą (valstybės pajamos ir išlaidos), biurokratinių institucijų infrastruktūrą ir valdymo kokybę.

Reikėtų pasakyti, kad valstybės brandos klausimas yra be galo įdomus ir susijęs su kur kas platesniais aspektais, tačiau beveik visų reitingų prasme pastaruoju metu didžiausiais laimėjimais išsiskiria Šiaurės šalys, Anglijos ir Amerikos tradicijos, žemyninės Europos branduolio ir kelios Ramiojo vandenyno valstybės. Tai galioja objektyviems statistiniams rodikliams (pvz., BVP / gyventojui), subjektyvioms apklausoms (korupcijos suvokimo indeksas, pasitikėjimas valstybe ir jos institucijomis), tyrimams (mokinių žinių kokybės vertinimas – PISA studija), finansinių rinkų pasitikėjimu (skolinimosi reitingai ir realios palūkanos, valstybei skolinantis tarptautinėse rinkose), taip pat tokiems kompleksiniams rodikliams kaip Pasaulio banko grupės skelbiami šeši valdymo efektyvumo rodikliai (*The Worldwide Governance Indicators (WGI) project*), Bertelsmano fondo rengiami indikatoriai (*Bertelsmann Stiftung Sustainable Governance Indicators*), abu pastarieji minimi ir apžvelgiamoje monografijoje, taip pat IMD rangai (*IMD World Competitiveness Yearbook*) ar Pasaulio sveikatos organizacijos rengiamoms gyvenimo trukmės prognozėms. Galiausiai nereikia pamiršti ir buvusios Lietuvos vyriausybės ambicingų tikslų pasiekti pažangą *Doing Business* reitinguose. Reikia pripažinti, kad visi šie reitingai šiek tiek primena situaciją, kai akcinės bendrovės vertinamos pagal akcijų biržos indeksus, kurie yra subjektyvių investuotojų lūkesčių ir objektyvios informacijos darinys. Tad nenuostabu, kad ten labai dažnai veikia aureolės efektas, kai iš sėkmingai dirbančių įmonių tikimasi dar daugiau, o iš krintan-

čių – dar greitesnės griūties. Kaip ir akcijų rinkoje, indekso pokyčiai rodo objektyvius ar subjektyvius situacijos pokyčius, tačiau neatsako į klausimą, kokia strategija leistų pasiekti geresnių rezultatų. Vadinausi, visi tyrimai, kurie gali atskleisti tas keičiančias ir kuriančias jėgas ir strategijas, yra ne tik įdomūs moksliniu požiūriu, bet ir gali rasti labai realų praktinį pritaikymą.

Klausimas, kodėl vienoms tautoms pavyksta sukurti funkcionuojančią valstybę ir ekonomiką, o kitoms ne, keliamas seniai ir įvairiais aspektais (pvz., Peterio B. Evanso darbai). Šiame kontekste galima trumpai paminėti ir praeitais metais pasirodžiusią D. Acemoglu ir J. A. Robinson knygą „Whay Nations Fails“, kur žvelgiama ne per valstybingumo, o per sukuriamos gerovės prizmę. Autoriai tvirtina, kad gerovė yra kuriama investicijomis ir inovacijomis, kurių pagrindas yra tikėjimas ir pasitikėjimas: bet kuris investuotojas ir inovatorius turi būti įsitikinęs, kad sėkmės atveju galingieji nepasisavins sukurtos pridėtinės vertės. Kad būtų įgytas čia minimas pasitikėjimas, reikia centralizuotos (konsoliduotos) valdžių ir įtraukiančių (apimančių) institucijų, kurios yra visiška priešingybė nusavinančioms institucijoms, tarnaujančioms tam tikros grupės asmenų interesams. Taigi, ir šiame kontekste yra įdomių minėtos monografijos išvalgų.

Reikia pasakyti, kad rikiuodama valstybių pasiekimus monografija nepateikė kokių nors esminių bendrosioms tendencijoms prieštaraujančių išvalgų: per pastarąjį dešimtmetį Baltijos valstybės pagal valstybingumo vertinimą pasistūmė į viršų (į vadinamąją ketvirtą grupę), prie kitų Vidurio Europos valstybių, situaciją pagerino Ukraina, o Tadžikistane ir Rusijoje fiksuota blogesnė padėtis. Monografijoje aptariamų valstybių skalė pagal valstybingumą faktiškai visiškai atitinka subjektyvų vertinimą (valstybės išdėstytos valstybingumo stiprumo didėjimo tvarka): Moldovos Respublika, Ukraina, Baltarusija ir trys Baltijos valstybės.

Patį valstybių ir nacijų formavimosi procesą autorė vertina remdamasi išėjimo (angl. *exit*), balso (angl. *voice*) ir lojalumo (angl.

loyalty) koncepcija, pagal kurią išėjimas ir balsas yra alternatyvios strategijos (A. O. Hirschman, S. Rokkan). Šiuo atveju balso strategija reiškia galimybę ir pasiryžimą kelti nepasitenkinimą ir siekti sutarimo dėl svarbių klausimų. Išėjimo strategija teritorine valstybės prasme reiškia atsiskyrimą, o valstybės viduje – viena ar kita forma pasitraukimą iš visuomenės gyvenimo (mokesčių ir karinės tarnybos vengimas, emigracija ir pan.). Pažymėtina, kad į nacijų formavimąsi autorė žvelgia per titulinės tautos ir tautinių mažumų santykių prizmę. Kartu kaip veiksnys buvo nagrinėjamas periferijos ir centro arba centrų sąveika. Šiame kontekste tarptautinės organizacijos vaidina taip pat tam tikro centro vaidmenį. Bet kuriuo atveju tyrime, ko gero, daugiausia dėmesio buvo skirta sienų ir naujų valstybių centro konsolidavimui. Autorės nuomone, ne mažiau svarbu įvertinti ir valstybės institutų formavimo ypatumus (ar jie pasiskolinti, perimti iš imperijos, atkurti, taip pat ar atitinka nusistovėjusias neformalias praktikas).

Galiausiai autorė atskirai išskiria agentinius (pagrindinių veikėjų nulemtus) ir struktūrinius valstybių formavimosi veiksnius, tačiau savo tyrime remiasi tik pastaraisiais ir istorinio institucionalizmo principu.

Taigi, monografijoje apžvelgiamas tyrimas konstatuoja, kad aptariamoms valstybėms dėl buvimo SSRS, o kai kurios jų ir dėl buvimo carinės Rusijos imperijos dalimi turi bendrą institucinę atmintį ir kai kurių bendrų problemų: nekonsoliduotas sienas, tautos (nacijos) formavimosi sunkumų ir neefektyvius valdžios institutus. Tačiau pokyčių trajektorija skirtingose šalyse buvo labai skirtinga – vienos jų (Baltijos šalys ir iš dalies Ukraina) padarė pažangą, Baltarusija išlaikė esamą situaciją, o Moldovos Respublikoje problemos tik kaupiasi.

Tarp valstybės ir tautos (nacijos) formavimąsi trikdančių veiksnių nurodomas konkuruojančių išorinių centrų buvimas ir santykių su jais intensyvumas. Čia vertas dėmesio detalus teritorinių pretenzijų ir ypač Padniestrės konflikto įvertinimas, parodant, kad dabartinė situ-

acija yra patogi absoliučiai daugumai politinių žaidėjų ir tai sąlygoja pokyčių nebuvimą.

Iš valstybei ir tautai (nacijai) formuoti padedančių veiksnių labai aiškiai išskiriama turėto valstybingumo svarba. Tačiau SSRS darinių (respublikų) patirtis vertinama gana priešaringai: nors tai ir leido sukaupti tam tikrą institucinę patirtį, be ankstesnio valstybingumo tai sąlygojo institucinės SSRS patirties sureikšminimą: netiesioginį valdžios organizavimą ir neformalizuotus personifikuotus santykius, o tai savo ruožtu lėmė vienos grupės ar vieno politinio veikėjo dominavimą. Monografijoje taip pat pabrėžiama pasirinktos strategijos svarba – pasiteisino radikalūs institucijų pertvarkymai. Tokie pokyčiai buvo galimi šalyse, kurios turėjo valstybingumo patirties ir siekė narystės Europos Sąjungoje. Buvusių struktūrų perimamumas (Baltarusijos atvejis) duoda tik laikiną naudą, o lėta reforma (Moldovos Respublika ir Ukraina) sukuria didelį neapibrėžtumą. Beje, Baltarusija studijoje išskiriama kaip darinys, kurį labiausiai paveikė sovietinio tapatumo skatinimo politika (kuri nebuvo visur vienodai ir nuosekliai vykdoma, o kai kur apskritai dominavo nacionalinių aspektų ir savitumo skatinimas).

Čia taip pat reikėtų pasakyti, kad nors monografijoje pabrėžiama tik Europos Sąjungos svarba, narystės NATO siekis taip pat galėtų būti vertinamas valstybingumo formavimosi aspektu, kaip galimybė pasiekti konsensuą dėl jėgos struktūrų vaidmens visuomenėje ir imperinio palikimo atsisakymo šiame kontekste. Visa tai buvo kur kas lengviau padaryti Baltijos valstybėse, kur nei kilo karinis konfliktas (kuris leistų sureikšminti kariškių vaidmenį), nei buvo perimti imperinės kariuomenės dariniai ir kartu su jais – atitinkamos tradicijos. Atsižvelgiant į jėgos struktūrų svarbą SSRS, galima daryti prielaidą, kad iki šiol kaip tik minėtos struktūros išlieka vienos stipriausių imperinio paveldo saugotojų.

Monografijos autorė taip pat išskiria politinio režimo konsolidavimo svarbą. Lietuvoje jis buvo pasiektas konsensu dėl valstybės

kūrimo, o Estijoje ir Latvijoje – tautinių mažumų izoliavimo būdu. Čia, ko gero, labai svarbus aspektas, – nors ir teigiama, kad pastarosios valstybės tik iš dalies demokratinės dėl savo tautinių mažumų politikos, iš kitos pusės, labai aiškiai parodoma tokios politikos svarba valstybingumo formavimuisi.

Norėtusi šiek tiek grįžti prie imperinio institucinio paveldo ir jo santykio su buvusiu valstybingumu. SSRS valdymas rėmėsi partijos galimybe uzurpuoti sprendimų priėmimą ir jų įgyvendinimo kontrolę, taip pat išskirtiniu jėgos struktūrų vaidmeniu. Monografijos autorė pabrėžia ir SSRS valstybės autonomiją nuo visuomenės, didelę asmeninio lojalumo ir neformalių ryšių svarbą, kur formalūs reikalavimai turėjo tik antraeilį vaidmenį. Tai sąlygojo daugelio institucijų organizacinį neišsivystymą. Taip pat labai įdomi išvalga dėl interesų grupių, susiformavusių profesiniu ar šakiniu pagrindu, konkurencijos dėl biudžetinių fondų paskutiniaisiais SSRS gyvavimo dešimtmečiais. Neformalių ryšių vaidmenį ir galimybę perskirstyti išteklius skatino L. Brežnevo laikais susiformavęs „kadru stabilumo“ principas, lėmęs, kad buvo prarasta pavaldžių institucijų ir regionų kontrolė, klestėjo klientelizmas. Ne mažiau svarbūs ir beveik visi kiti bendrieji imperijos principai taip pat yra taikyti SSRS, o visų pirma netiesioginio valdymo principas, besiremiantis įvairiomis diferencijuotomis dvišalėmis sąveikos praktikomis, kurios nėra universalios ir standartizuotos, ir jau minėtais neformaliais institutais. Tad tenka sutikti su monografijos autorės išvada, kad kuo mažiau tokio tipo praktikų liko šalyje, tuo jos valstybingumas yra tvirtesnis. Tačiau čia į monografijoje pateiktą išvalgą, kad turėta valstybingumo tradicija padėjo Baltijos valstybėms nugalėti minėtas imperinio palikimo praktikas ir tai leido prisijungti prie ES, galima pažvelgti ir kitu aspektu. Galima nagrinėti ir hipotezę, kad turėta valstybingumo patirtis labiau paskatino siekti sąveikos su tokiais tarptautiniais centrais kaip ES ir NATO, o tai savo ruožtu reikalavo pokyčių minėtose praktikose. Iš tikrųjų net ir valdymo efektyvu-

mo indeksas (jau minėtas Pasaulio banko tyrimas) reikšmingiausiai šoktelėjo 2000–2004 m., kai buvo rengiamasi narystei ES, o jėgos struktūros buvo pertvarkytos pasirengimo narystei NATO kontekste. Tai yra istorinio institucionalizmo kritinės kryžkelės (angl. *critical junctures*) koncepcijos, apie kurią kalba ir monografijos autorė, vertindama ES plėtrą, tam tikra interpretacija. O nacionalinei kompetencijai priklausančios ir labai imlios išteklių sritys (sveikatos ir socialinė apsauga, švietimas ir viešasis saugumas) nepatyrė tokių kardinalių permainių ir jose dar ir šiandien išlieka tradiciškai nusistovėję grupiniai interesai (atitinkamų ministerijų vadovai dažnai pradeda savo veiklą nuo didesnio finansavimo reikalavimo). Gali pasirodyti, kad ir visame pasaulyje vyksta kova arba derybos tarp vienos ar kitos šakos profesinių sąjungų ir už tą sritį atsakingos politinės vadovybės (kai kalbama apie viešąjį sektorių). Tačiau atidžiau pasižiūrėjus į kovos objektą paaiškėja, kad kalbama apie didesnę tarifinį atlyginimą, o ne apie vienos ar kitos šakos didesnę finansavimą ir siekį sustiprinti savo poziciją kitų grupių atžvilgiu. Tad galvojant apie Lietuvos kai kurias viešojo sektoriaus sritis tenka konstatuoti, kad, nepaisant čia pradėtų diegti Naujosios viešosios vadybos elementų (ypač švietimo srityje), vis dėlto tebėra didžiulis imperinės tradicijos elementus šalinančių reformų poreikis ir 2008 m. prasidėjusi krizė netapo dar viena „kritine kryžkele“ minėtoms viešojo gyvenimo sritims.

Monografija taip pat skatina šiek tiek kitaip pažvelgti į emigraciją. Didelė emigracija – tai klasikinė išėjimo koncepcija, kai atsiskaitoma kelti problemą ir ginti interesus savo šalyje (balso strategija). Netgi ekonominė migracija gali būti nagrinėjama šiuo aspektu, kai reikalavimas darbuotojui skirti didesnę sukuriamos pridėtinės vertės dalį keičiamas darbo paieškomis užsienyje. Nesant spaudimo derinti skirtingus interesus, mažėja ir vidinis poreikis valstybės ir viešojo gyvenimo institutuose atsakyti ydingų valdymo praktikų. Tad emigracija ir emigrantų ištraukimo į valstybės gyvenimą ribojimu turėtų

būti suinteresuotos tos grupės, kurios nori išlaikyti esamą padėtį ir senąsias valdymo praktikas.

Apibendrinant reikėtų pasakyti, kad monografija pateikia labai naudingų įžvalgų, parodydama neigiamą imperinio SSRS institucinio palikimo vaidmenį formuojantis regiono valstybėms ir nacijoms, ir tam tikrų pastabų dėl priešasčių, skatinančių tokių institutų transformacijas. Vertinant regiono raidos perspektyvas tai leidžia kelti hipotezes, kad čia tvaraus gerovės didėjimo negalima tikėtis be spartesnio istorinio SSRS palikimo ir neformalių santykių tradicijos nykimo minėtų valstybių institutuose.

GIEDRIUS KAZAKEVIČIUS